

MARKAZIY OSIYODA GEOSIYOSIY RAQOBAT: ROSSIYA, XITOIY VA AQSH MANFAATLARI

Xudoyberganova Dilnoza Komiljon qizi

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

“Siyosatshunoslik” kafedrasi o‘qituvchisi

Email: dilnozakhudayberganova0@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21019083>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-iyun 2026 yil
Ma’qullandi: 27-iyun 2026 yil
Nashr qilindi: 29-iyun 2026 yil

KEYWORDS

Markaziy Osiyo, geosiyosat,
geoiqtisodiyot, energiya
resurslari, Rossiya, Xitoy, AQSh,
Shanxay Hamkorlik Tashkiloti,
xalqaro munosabatlar, kuchlar
muvozanati.

ABSTRACT

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mintaqasining Sovet Ittifoqi parchalanishidan keyingi geosiyosiy ahamiyati va uning yirik davlatlar Rossiya, Xitoy va AQSh o‘rtasidagi strategik raqobat markaziga aylanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda mintaqaning boy energiya resurslari, geostrategik joylashuvi hamda transport va tranzit yo‘llaridagi o‘rni asosiy omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, mazkur raqobat doirasida shakllangan mintaqadagi xavfsizlik muammolari hamda xalqaro tashkilotlar xususan, Shanxay Hamkorlik Tashkilotining roli yoritiladi. Maqola Markaziy Osiyoda kuchlar muvozanati va geosiyosiy manfaatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ochib beradi.

XX asr oxirlaridan boshlab Markaziy Osiyo mintaqasi Osiyo-Tinch okeani xalqaro munosabatlarining markaziga aylandi. Geografik jihatdan mintaqasi Kaspiy dengizidan Xitoygacha va Afg‘onistondan Rossiyagacha kengayib bormoqda. U Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O‘zbekistonni qamrab oladi. Mintaqa o‘zining katta geografik hajmidan tashqari, energiya resurslariga ham boy. Aynan shu xususiyatlar tufayli mintaqasi geoiqtisodiy bog‘lanishga aylandi, bir qancha buyuk davlatlarning, masalan, Amerika Qo‘shma Shtatlar, Xitoy va Rossiyaning e‘tiborini mintaqaga jalb qilmoqda.

Sovet Ittifoqi parchalangach, mintaqaning energiya resurslari tashqi dunyo uchun ochiq bo‘ldi. Keyingi o‘n yilliklarda energiya manbalarini, ularni tashish yo‘llarini va ta’sir doiralarini nazorat qilish uchun yirik davlatlar o‘rtasida kurash va raqobat boshlandi. Dastlab bu o‘yinining asosiy qatnashchilari AQSh va Rossiya bo‘lgan. Keyinchalik esa Xitoy, Yevropa Ittifoqi, Pokiston, Hindiston va Turkiya kabi boshqa kuchlar ham ushbu raqobatga qo‘shildi [1].

Rossiya, Xitoy va Qo‘shma Shtatlar o‘rtasidagi strategik raqobat mintaqaning ahamiyatini yaqqol ko‘rsatdi. Markaziy Osiyoning mazkur davlatlar uchun strategik ahamiyati uning iqtisodiy, siyosiy, xavfsizlik va strategik manfaatlariga qarab farqlanadi. Yaqin Sharqning energiya zaxiralari dunyoning, ayniqsa uning asosiy iste’molchilari bo‘lgan G‘arb mamlakatlarining ortib borayotgan energiya ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli emasligi tan olingan haqiqatdir. Yangi uglevodorod zaxiralarini o‘rganish juda muhim, shuning uchun dunyo, ayniqsa yirik davlatlar, tabiiy resurslarga, xususan, neft, gaz va ko‘mirga boy Markaziy Osiyoga e‘tibor qaratmoqda. Hozirda bu mintaqasi Rossiyaning kuchli ta’sir doirasida, Xitoy esa

mintaqadagi yirik ittifoqchi sifatida faol ishtirok etmoqda. Shu bilan birga, Qo'shma Shtatlar bu yerda asosiy raqib sifatida o'z ta'sirini kengaytirish va boshqa kuchlarning ta'sirini kamaytirishga qaratilgan strategiyalar hamda diplomatik usullarni ishlab chiqmoqda. Bu holat mintaqada strategik raqobat va geosiyosiy kurashni yanada kuchaytirmoqda.

Asosiy qism

Bugungi kunda ushbu bahsli mintaqada yana yirik davlatlarning geosiyosiy strategiyalarida muhim o'rin egallamoqda. Geologlar va sanoat mutaxassislari bu hududda ulkan yer osti uglevodorod zaxiralari borligini tasdiqlaydilar. Bu energiya resurslari miqdor jihatidan Fors ko'rfazi zaxiralari bilan tenglashmasa-da, yirik davlatlarning katta energiya ehtiyojlarini ma'lum bir muddat davomida qondirish uchun yetarli hisoblanadi. Shuningdek, ular Yaqin Sharq neftining muqobili sifatida xizmat qilishi mumkin.

Moskvaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi manfaatlari turlicha va ko'p qirrali hisoblanadi. Birinchidan, mintaqada mustaqillik harakatlarining kuchayishi va ularning islomiy ekstremizm bilan bog'lanib ketishidan xavotir mavjud bo'lib, bu qarash Pekin tomonidan ham ma'lum darajada qo'llab quvvatlanadi. Diniy ekstremizm, qurol-yarog' kontrabandasi va giyohvand moddalar savdosi kabi omillar mintaqaga jiddiy tahdid sifatida qaraladi. Shu sababli Moskva 1990-yillarda Tojikistonga katta miqdorda qo'shin yuborib, Afg'onistonga yaqin hududda islomiy ekstremizm ta'siridan kelib chiqadigan beqarorlikni yumshatishga harakat qilgan [2].

Rossiyaning mintaqadagi ikkinchi muhim manfaati strategik xarakterga ega bo'lgan uglevodorod resurslaridir. Rossiya ushbu energiya resurslarini qazib olish, qayta ishlash va Yevropa bozoriga eksport qilishda markaziy rolni saqlab qolishga qat'iy intiladi. Moskva tomonidan Markaziy va Sharqiy Yevropaga eksport qilingan ushbu resurslarning katta qismi Markaziy Osiyo respublikalari va Kaspiy havzasidan olinadi. Bundan kelib chiqadiki, Yevropa dunyosida Rossiya energiya iste'molining har qanday ehtiyojining kamayishi uzoq muddatda Rossiyaning Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlari bilan munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi va bu Yevropa va Atlantika mamlakatlarining manfaatlariga xizmat qiladi [3].

Rossiya Markaziy Osiyo mintaqasida AQShning gegemonlik ambitsiyalariga qarshi yakka o'zi kurashish o'z imkoniyatlaridan tashqarida ekanini anglab yetdi, bunga ayniqsa 11-sentabr voqealari va keyinchalik boshlangan terrorizmga qarshi urush sabab edi. Shu davrda AQShning mintaqaga kirib borishi Rossiyani ittifoqchilar izlashga majbur qildi. Rossiya AQShning Markaziy Osiyodagi ta'sirining kengayishidan xavotir bildiradigan davlatlar bilan yaqinlashishga intildi. Bu yondashuv Rossiyani Xitoyga yanada yaqinlashtirdi va bu hamkorlik 2001-yilda Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (ShHT) shakllanishida o'z ifodasini topdi.

Xitoy o'zining yirik sonli aholisining energiya ehtiyojlarini qondirish maqsadida Markaziy Osiyo respublikalari bilan ikki tomonlama shartnomalar tuzdi, bu Rossiyaning mintaqadagi maqsadlariga qarshi edi, chunki u Markaziy Osiyo energiya resurslari ustidan ustunlikni va narxlarni nazorat qilish mexanizmini tugatishga olib kelishi mumkin edi. Xitoyning gaz va neft sohasida Qozog'iston hamda O'zbekiston bilan hamkorligi o'z navbatida Rossiya va Xitoy o'rtasidagi raqobatning asosiy sababi bo'ldi. Ikki sobiq kommunistik mamlakatlar AQShning rolini kamaytirish uchun o'zaro hamkorlikka erishmoqchi bo'lsalarda, mintaqadagi manfaatlarini muvofiqlashtirishga majbur.

Shu bilan birga, Xitoyning Markaziy Osiyo, Uzoq Sharq va Yevropani bog'laydigan yuqori tezlikdagi temir yo'l infratuzilmasini qurish rejasi yirik davlatlar o'rtasidagi Markaziy Osiyo va

Kavkaz mintaqasining energiya resurslari bo'yicha mojaroning sabablaridan biridir. Zamonaviy transport infratuzilmasini yaratish maqsadlari doirasida Xitoy 2006-yil noyabr oyida o'n sakkizta davlat vakillari tomonidan yuqori tezlikdagi temir yo'l loyihasini amalga oshirish bo'yicha kelishuv imzolash orqali katta va dadil qadam tashladi [4]. Ushbu loyiha Sibir temir yo'l infratuzilmasi bilan qattiq raqobat sharoitida sharqni g'arb bilan bog'laydigan eski Ipak yo'lining qayta talqini sifatida qaraladi. Buning asosiy sababi Yevroosiyo mintaqasida yangi sanoat markazlarining paydo bo'lishi bo'lib, ular tovarlar savdosini tezlashtirish va energiya resurslarini tashishni osonlashtirish uchun transport xarajatlarini kamaytirishga chaqirmoqda.

Xitoy strategiyasining maqsadi Janubi-Sharqiy Osiyo, Janubiy Amerika va Markaziy va Janubiy Osiyoning barcha qit'alari mamlakatlari bilan ishtirokini va hamkorligini oshirishdir. Shu maqsadda u Afrika modelini qo'lladi, bu energiyaga boy Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlariga arzon narxlardagi texnologiyali ilg'or temir yo'l infratuzilmasini taqdim etishdan iborat. Buning evaziga Xitoy Markaziy Osiyo mintaqasining uglevodorod resurslari va xom ashyolariga kirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

AQSh Sovet Ittifoqining parchalanishi va keyinchalik xalqaro kuch tuzilmasining o'zgarishi bilan Markaziy Osiyo mintaqasiga qiziqish bildirib boshladi. Uning mintaqadagi birinchi ustuvor vazifasi sobiq respublikalarni Rossiya tasiridan chetlashtirish edi. Qo'shma Shtatlar Markaziy Osiyo davlatlarini sotsialistik iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotga o'tkazish umidida liberal siyosiy va iqtisodiy islohotlarni qo'lladi. Shunday qilib, erkinlikni qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi qonun 1992-yildan 2005-yilgacha mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish uchun 150 million dollar ajratishga olib keldi [5].

Qo'shma Shtatlarning Markaziy Osiyo mintaqasidagi strategik manfaatlari 1999-yilgi "Ipak yo'li strategiyasi to'g'risidagi qonun"da aks ettirilgan bo'lib, Markaziy Osiyo davlatlari va G'arb dunyosi o'rtasida yaqinroq, integratsiyalashgan va foydali iqtisodiy aloqalar zarurligini ta'kidlaydi. Bunday o'zaro ta'sir moliyaviy va savdo hamkorligini rivojlantirishga yordam beradi va yadroviy qurollarning tarqalishi, terrorizm, giyohvand moddalar savdosi va korrupsiyaga qarshi kurash vazifasini bajaradi.

11-sentabr voqealari AQShning siyosiy maqsadlarini va jahon siyosatini o'zgartirdi. Terrorizmga qarshi urush AQSh siyosiy rahbariyati tomonidan nafaqat Osiyo qit'asida, balki postsovet bipolyar dunyosida ham o'z ustunligini ta'minlash uchun zarur qadam sifatida ko'rib chiqilgan. "Milliy xavfsizlik strategiyasi"da mustahkamlangan Bush doktrinasini AQShning tashqi siyosatini Al-Qoida tahdidi bilan kurashish va Afg'onistondagi Tolibon hukumatini ag'darish uchun yangilash zarurligini aniq ifoda etgan [6]. Shu maqsadda AQSh Afg'onistonga qo'shinlarini joylashtirdi va Markaziy Osiyo respublikalari bilan ikki tomonlama shartnomalar imzoladi. Markaziy Osiyo mintaqasidagi geosiyosiy o'zgarishlardan xabardor bo'lgan Rossiya va Xitoy o'zaro kelishmovchiliklarini bir chetga surib, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti doirasida umumiy raqibga qarshi shartli hamkorlikni yo'lga qo'yishga qaror qildilar.

Xulosa

Sovet Ittifoqining parchalanishi va undan keyin Markaziy Osiyo respublikalarining mustaqillikka erishishi xalqaro kuchlar tizimida o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bu holat nafaqat Markaziy Osiyo geosiyosatida, balki butun dunyo miqyosida ham yangi o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Energiya resurslariga boy bo'lgan yangi mustaqil Markaziy Osiyo respublikalari dunyo davlatlari, xususan Rossiya, Xitoy va Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi raqobat markaziga aylandi.

Rossiya esa o'zi yo'qotgan ta'sir doirasini qayta tiklash maqsadida mintaqada Rossiyaga moyil ustunlikni saqlab qolishga intilmoqda. Bunga qarama-qarshi ravishda, Qo'shma Shtatlar bu davlatlarda G'arbcha demokratik tizimni joriy etish, liberal demokratik institutlar, liberal qadriyatlar va erkin bozor iqtisodiyotini rivojlantirish orqali mavjud tuzumni almashtirishga harakat qilmoqda. Hozirgi kunda mintaq siyosiy jihatdan Rossiya, iqtisodiy jihatdan Xitoy tomonidan ustun darajada ta'sir ostida, Qo'shma Shtatlar esa asosan savdo darajasidagi mavjudlik bilan cheklangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxat:

1. Reid Standish, "Hungry for gas, China muscles onto Russian turf" Foreign Policy (2014): 6-7
2. Darwish Karen, Russia and the New States of America: the Politics of Upheavals (n.p: Cambridge University Press, 1994), 2-21.
3. Matthew J. Sager, "Developments in Russia gas Production since 1998: Russia's Evolving gas Supply Strategy", Eurasian Geography and Economics 6, no. 48 (2007): 651-698.
4. Wu li and Liu Xuejun, "China and the United States: this Threatens Energy Security" OPEC Review 3, no.31 (2007): 214-233
5. Daniele Scalea, "Iran e Russia: Amici o Rivals", op.cit., 2-3
6. George William Bush, "The National Security Strategy of the United States of America, Executive Office of the President, Washington DC, (2002), 75-76.

INNOVATIVE
ACADEMY